

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Ermeni Partilerinin Seçim İttifakları

Nejla Günay*

Giriş

Osmanlı monarşisine yönelik muhalif hareketlerin örgütlenmeleri 1887'de Hınçak, 1889'da İttihat ve Terakki, 1890'da Taşnaksutyun ve Ramgavar cemiyetlerinin kurulmasıyla oldu. Ermeni muhalif gruplar daha çok etnik amaçlarla kurulmuştu ve Osmanlı Devleti'nden ayrılmayı amaçlayan programları vardı. Bu amaç onları, Osmanlı topraklarında terörist faaliyet yapmaya kadar götürdü. Ancak terör ve propaganda ile amaçlarına ulaşamayacaklarını anladılar ve diğer muhalif örgütlerle işbirliği yapmaya karar verdiler. Osmanlı muhalefetinin ilk toplantısı 1902 yılında Paris'te gerçekleştirildi. Ancak bu toplantıdan beklenen sonuç alınamadı. Üstelik taraflar arasındaki görüş ayrılıkları daha da arttı. Türk-Müslüman muhalefetin belkemiğini oluşturan İttihat ve Terakki Cemiyeti ikiye ayrıldı. Prens Sabahattin'in başı çektiği liberal grup, "Teşebbüsü şahsi ve Ademi Merkeziyet Cemiyeti"ni kurdu. Ahmet Rıza'nın başı çektiği grup cemiyetin adını "Terakki ve İttihat" şeklinde değiştirerek çalışmalarına devam etti.

1905 yılında Talat Bey ve arkadaşları tarafından Selanik'te kurulan Hürriyet Cemiyeti ile Terakki ve İttihat Cemiyeti 1907 yılında birleşti. Bundan sonra Osmanlı muhalefetinde hareketlenme gözlemlendi ve muhalefetin birleşmeden etkili olamayacağı görüşü öne çıktı. Muhalif güçler 1907 yılında Paris'te tekrar bir araya geldi. Bu toplantıda; Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti, Taşnaksutyun Cemiyeti, Mısır Cemiyeti İsrailiyesi, Hilafet Heyet-i Tahririyesi, Armenya Gazetesi Heyet-i İdaresi, Razmik Heyet-i İdaresi, Hayrenik Heyet-i İdaresi ve Teşebbüsü Şahsi ve Ademi Merkeziyet Cemiyeti birlikte hareket etme kararı aldı.¹

Bu çalışmada; İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Taşnaksutyun Cemiyeti arasında ortaya çıkan ittifakın II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra yapılan seçimlere nasıl yansdığı ve bu ittifakın diğer partileri nasıl etkilediği araştırılacaktır.

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, ngunay@gazi.edu.tr ORCID:0000-0001-5895-8359

1 Osmanlı muhalefetinin çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nejla Günay, *Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat Terakki ve Ermeniler*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2015, s. 40-66.

Çalışmada özellikle Müslüman muhalefetin en önemli temsilcilerinden Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile Ermeni muhalefetin önde gelen partisi Hınçakların 1912 seçimlerinde nasıl bir tutum izledikleri araştırılacaktır.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Siyasi Partilerin Kurulması ve Uygulanan Seçim Kanunu

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra Osmanlı Devleti'nin sosyal ve siyasi yapısında önemli değişiklikler oldu ve Ermenilerle Türkler arasındaki ilişkilerde düzelme gözlemlendi. Patrik İzmirliyan Efendi ve diğer ruhaniler Milleti Osmaniye'nin saadet ve selameti için dualar ederek Meşrutiyet'e ve unsurların birliği siyasetine verdikleri desteği gösterdi.² Bu dönemde Ermeniler, ekonomik ve kültürel yönden de gelişme gösterdi.³ Bazı Ermeniler, bu hürriyet atmosferi içinde kendi ekonomik ve siyasi çıkarlarına öncelik verdiklerinden Osmanlı Devleti'ne karşı olan olumsuz tutumlarını değiştirdiler. Ermenilerin özellikle de Taşnaksutyun Partisi'nin önde gelenleri Meşrutiyet rejiminin sadık taraftarıydılar.⁴ Siyasi hayattaki canlanma, yönetime katılma fırsatının ortaya çıkması, toplumun farklı kesimlerinden insanları, kurumları siyasileştirdi. Bunun sonucunda farklı siyasi görüşleri savunan çeşitli dernek, cemiyet ve kulüpler kuruldu. Daha önceden kurulmuş ama gizli faaliyet yürütenler açığa çıktı. Bunlardan en önemlileri; İttihat ve Terakki Cemiyeti, Ahrar, Fedakâran-ı Millet, Cemiyet-i Muhammediye, Hınçak ve Taşnaksutyun'dur.⁵ Bu cemiyetler, 16 Ağustos 1909'da çıkarılan "Cemiyetler kanunu" ile resmi fırka statüsünü kazanacaklardır.⁶

Meşrutiyetin ilân edilmesinden sonra Osmanlı siyasetinde göze çarpan değişikliklerden biri de "*Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti*" ile "*Terakki ve İttihat Cemiyeti*"nin "*İttihat ve Terakki Cemiyeti*" olarak birleşmesiydi. Bu cemiyetlerin programları birbirinden tamamen farklı olsa da ulaşmak istedikleri amaç aynıydı. İttihat ve Terakki içindeki görüş ayrılıkları II. Meşrutiyet'in ilân edilmesinden sonra farklı siyasi oluşumların doğmasına zemin hazırladı. Meclis başkanlığına

2 Mesela Patrik İzmirliyan Efendi, mebus seçimleri için oy kullanmış ve ardından dua etmiştir. Bkz. *Şura-yn Ümmet*, No: 49-140, 23 Teşrinisani 1908, s.2.

3 *Armen Garo'nun Anıları & Osmanlı Bankası*, çev. Atilla Tuysan, Belge yay., İstanbul 2009, s. 202.

4 Garo Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri*, çev. Bedros Zartaryan&Memo Yetkin, Med Yay., İstanbul 1992, s.214.

5 Ahmet Turan Alkan, *II. Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, Ufuk Kitapları, İstanbul 2001, s. 185.

6 Günay, *age.*, s. 143.

getirilen Ahmet Rıza, bundan sonra daha pasif bir görüntü vermeye başladı.⁷ Murat Bey'in gazetesi Mizan, Ekim 1908'de kapatıldı ve kendisi bir süre hapse atıldı.⁸

Ahmet Rıza Bey'in temsil ettiği merkezîyetçiliği savunan siyasi kanadın aksine daha özgürlükçü olan Prens Sabahattin'in grubu, şahsi teşebbüsçülüğü ve ademimerkezîyetçiliği, ülke yönetiminde yerel yönetimlerin önemini ve güçlendirilmesini savunuyordu. Bu düşünce, "yapısal ve millî" sorunların çözümünde Ermeni toplumuna daha uygun geldi. Ermenilerin siyasi liderlerinden Krikor Zohrab, Ermenilerin sorunlarının vilayet yönetimlerine daha fazla yetki ve özerklik verilmesi yoluyla çözüleceğine inanıyordu. Prens Sabahattin'in liberalizmi savunan düşünce yapısı da onu cezbetmekteydi.⁹

İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet cemiyetlerinin birleşmesi için Doktor Nihat Reşat ve Manyasizade Refik Bey arasında görüşmeler yapıldıysa da sonuç alınmadı.¹⁰ Propaganda yapan bazı ademimerkezîyetçiler birtakım baskı ve engellemelerle karşılaştı. Hatta aralarından tutuklananlar oldu.¹¹ Ermeni komitelerinden Anayasal Ramgavar ve Veragazmyal Hınçak partilerinin gücü herhangi bir başarı elde etmeye yeterli olmamakla beraber onlar İttihat ve Terakki'yi destekledi. Devrimci Hınçak Komitesi ise adını Sosyal Demokrat Hınçak Partisi olarak değiştirdi. Bu parti, 1902 ve 1907 yıllarında toplanan muhalif güçler kongrelerine katılmayı reddetmiş, ama Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'ne yakınlık duymuştu. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra Prens Sabahattin'in taraftarları Ahrar Fırkası'nı kurdular. Sosyal Demokrat Hınçakyan Partisi, ademimerkezîyet düşüncesinden dolayı bu fırkayı desteklediler. 1908 seçimleri boyunca, iki partinin temsilcilerinin zaman zaman bir araya gelmesi başta olmak üzere bu desteğin sürdüğünü gösteren bazı emareler bulunmaktadır.¹² Ahrar Fırkası, Teşebbüs-ü Şahsi'yi destekleyen Fazlı,

7 Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2000, s.317; Ernest Edmondson Ramsour, *Genç Türkler ve İttihat Terakki*, çev. Hacasan Yüncü, Etkin Kitaplar, İstanbul 2009, s. 142.

8 *Mizancı Murad Bey'in II. Meşrutiyet Dönemi Hâtıraları*, haz. Celile Eren (Ökten) Arğıt, Marifet Yayınları, İstanbul 1977, s.41-45.

9 Nesim Ovadya İzrail, *1915 Bir Ölüm Yolculuğu Krikor Zohrab*, Pencere Yayınları, İstanbul 2013, s. 99-100; Ziya Şakir, *İttihat ve Terakki II Nasıl Yaşadı?* Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2014, s. 57.

10 Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve* s.322-323.

11 Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, 5. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2009, s.164.

12 Arsen Avagyan-Gaidz Minassian, *Ermeniler ve İttihat Terakki - İşbirliğinden Çatışmaya-*, çev. Ludmilla Denisenko, Aras Yayınları, İstanbul 2005, s. 44, 52-53. Ayrıca kırş. Ziya Şakir, *age.*, s. 77.

Mahir Said, Celaledin Arif'in de aralarında bulunduğu bazı isimler tarafından böyle bir ortamda kuruldu. Fırkanın kuruluşuna Zohrab Efendi de destek verdi. Fırkanın programı Osmanlı Devleti'ni oluşturan unsurların dilek ve eğilimleri göz önüne alınarak hazırlanmıştı.¹³ Zohrab da siyasi partiler yelpazesinde liberal bir parti olan Ahrar Fırkası'nın kısa zamanda en tanınmış isimlerinden biri olur. Zohrab, bir konuşmasında bu partinin programı hakkında şu sözleri söylemişti:¹⁴

“Ahrar Partisi'nin programı adem-i merkezîyet esasları üzerine kurulmuştur. Bundan dolayı mecliste bulunan Arap, Kürt, Arnavut, Rum, Ermeni mebuslar buna taraftar olup, gerçekleşmesi için gayret sarf etmekteydiler.”

Meşrutîyet'in ilan edilmesinin ardından eşitlik, özgürlük ve adalet prensibinin tüm unsurları bir araya getireceğini düşünen hükümet, genel af ilân etmek suretiyle Balkanlarda Rum, Bulgar ve Sırp çetelerinin silahlarını bırakıp ayrılıkçı icraatlarına son vereceklerini ummaktaydı.¹⁵ Ancak yeni rejimin getirdiği hürriyetten istifade eden Rumlar, Bulgarlar, Ermeniler gibi Hıristiyan unsurlar arasından bazıları ise Anayasa'da vaat edilen hürriyetlerin gerçekleşmesini, ardından da millî hâkimiyet ve bağımsız devlet kurma hakkının verilmesini istemeye başladı. Prens Sabahaddin Bey taraftarları Ahrar Fırkası'nda toplandı. Ancak bu fırka, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile anlaşınca daha önce ademimerkezîyet programını siyasi emellerine uygun bulan bazı gayri Türk unsurlar arasında kendisine duyulan sempatiyi kaybetti. Bununla beraber bu unsurlardan bir kısmı Prens Sabahattin'in siyasi dostlarının yer aldığı Ahrar Fırkası'nı İttihat Terakki'ye tercih ediyorlardı.¹⁶

İttihat ve Terakki, rejimin değişmesinden hemen sonra hazırladığı siyasi programında; ülke yönetiminde demokratik prensipleri önemsedğini gösterdi. Buna göre milletin oylarının bağlayıcı olduğu Kanun-i Esasi'de açıkça belirtilecek ve hükümet yalnızca milletin oylarıyla seçilmiş olan Meclis-i Mebusan'a karşı sorumlu olacaktı. Meclis'te güvenoyu alamayan hükümet düşecekti. Siyasi programın diğer maddelerine gelince; resmî dil Türkçe olacaktı ve bütün yazışmalar Türkçe yapılacaktı. Vatandaşlar arasında hiçbir ırksal, etnik veya dinsel farklılık gözetilmeksizin herkes eşit haklara ve sorumluluklara sahip olacaktı. Bütün

13 Günay, *age.*, s. 114.

14 İzrail, *age.*, s. 100.

15 BOA. Dâhiliye Nezareti Tesri-i Muâmelât ve Islahat Komisyonu Muamelat Kısmı, 273/88, 1326 B 4.

16 Süleyman Kâni İrtem, *31 Mart İsyânı ve Hareket Ordusu*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2003, s. 65.

Osmanlılar yasalar önünde eşit muamele görecekti. Gerekli nitelikleri taşıyan tüm vatandaşların ayırım gözetilmeksizin kamu kuruluşlarında çalışma hakkı olacaktı. Bütün erkekler yine ayırım gözetilmeksizin zorunlu askerlik hizmetiyle mükellef olacaklardı. Ancak askerlik süresi ordunun eğitimini aksatmayacak ölçüde azaltılacaktı.¹⁷

İttihatçılarla Taşnaklar arasındaki ilişkiler dostçaydı. Cemal Paşa'ya göre İttihatçıların gayrimüslimlerle ilgili politikasının hedefi, “ülkedeki çeşitli devrimci siyasal komiteleri [Bulgar, Rum, Ermeni] bir tek Osmanlı Siyasi Birliği Komitesi'nde” birleştirmektir. Ancak bu gruplardan hiçbiri kendi siyasi örgütünü dağıtıp İttihat ve Terakki Cemiyeti ile birleşmeye yanaşmıyordu. Ama Taşnak Komitesi, 1907 yılında Meşrutiyet'in ilan edilmesi konusunda İttihatçılarla anlaşmıştı. Gizliliği terk etmeye ve siyasi bir kuruluş olarak çalışmaya hazır oldukları halde, kendi programlarını uygulamak amacıyla devrimci örgütlenmelerini ve tam bir eylem özgürlüğünü korumakta ısrar ediyorlardı. Cemiyetin iyi niyetini göstermek bakımından bu talepleri kabul etmekten başka çaresi yoktu. Bu da iki cemiyet arasında bir seçim ittifakının yolunu açtı.¹⁸

Taşnaksutyun Cemiyeti, 1 Ekim 1908'de yeniden gözden geçirilmiş ve İttihatçılarınkinden biraz farklı bir program yayınladı. İttihatçılar gibi onlar da eşitliği her bireyin vazgeçilmez hakkı olarak alıyor ve eski rejimin cemaatlere tanıdığı dinsel ayrıcalıkların ortadan kaldırılmasını istiyorlardı. Ayrıca halkın temsil edilmesi esasına dayanan liberal demokratik, anayasal rejimin ateşli destekleyicileriydiler ve ülkenin siyasî, idarî ve mali problemlerine yabancıların müdahale etmesini kesinlikle reddediyorlardı. Taşnaksutyun, İttihatçılardan farklı olarak sosyalist eğilimliydi ve kendini, herkesin ürettiği oranda kazandığı bir ekonomik sistemin destekçisi olarak ilan ediyordu. En önemlisi, farklı etnik kökenlerden gelen çeşitli cemaatlerden oluşmuş bir topluma uygun düşmediğini öne sürdükleri merkezî yönetim sistemine karşı çıkıyorlardı. En geniş düzeyde *–yasama ve yönetimi kapsayan–* yerel özerklik istiyorlardı. Taşnaksutyun bunlara ilaveten taşrada toplanan vergilerin yüzde yirmi beşinin toplandığı yerde kullanılmasını öneriyordu. Vali dışında taşrada görev yapan yöneticilerin hepsinin yerel meclisler tarafından aday gösterilmesini talep ediyordu. Her vilayette daha fazla etnik ve millî bütünlük sağlamak amacıyla vilayet sınırlarının yeniden

17 *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1324 (1908) Senesinde Kabul Edilen Programı* için bkz. Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, İletişim, İstanbul 2009, s. 227-228.

18 Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, Çeviren: Fatmagül Berktaş, Kaynak Yayınları, İstanbul 1985, s. 150.

çizilmesini ve yerinden yönetim politikası için gerekli anayasal değişikliklerin yapılmasını istiyordu. Taşnaksutyun eğitimle ilgili olarak da ilköğrenimin zorunlu olmasını öneriyor, eğitim dilinin öğrencilerin anadilinde olmasını ve eğitime ayrılan bütçenin cemaatlerin toplam nüfusa oranına göre, cemaatler arasında bölünmesini talep ediyordu. Taşnaksutyun, Türkçeyi resmî dil olarak tanımakla beraber başka dillerin konuşulduğu vilayetlere tayin edilen devlet memurlarının yerel dili bilip bilmediklerini ölçecek bir yeterlik sınavından geçirilmeleri gerektiğini savunuyordu. Ayrıca devlet memurlarının sayısının azaltılmasını da öneriyordu.¹⁹ Zengin liberal sınıfa karşı Anadolu insanını temsil etme ideali taşıyan İttihatçılarla Taşnakların ilişkileri Meşrutiyet'in ilanından beri hep iyi olsa da idealleri birbirine zıttı: İttihatçılar, bütün dinî ve etnik unsurları Osmanlı birliği altında toplamak isterken Taşnaklar yerel özerklik istiyorlardı. Tek düşüncesi Ermenistan olan Taşnak Partisi'ne göre, Ermenistan özerkliğine giden yol Meşrutiyet'ten geçiyordu ve bunun için İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin desteklenmesi gerekiyordu.²⁰

Ermenilerin kendi iç durumlarında da farklı görüşler vardı. Anadolu'daki küçük Ermeni burjuvazisini temsil eden Taşnak Partisi ile İstanbul ve büyük şehirlerde yaşayan Amira sınıfı ve Patrikhane arasında menfaat mücadelesi vardı. İttihatçıların yönetimdeki etkinliğini artırması bu partinin müttefiki olan Taşnakların da konumunu güçlendirdi. Taşnaklar bu sarhoşlukla kendini tüm Ermenilerin hatta Dünya Ermenilerinin lideri gibi görmeye başlayarak Ermeni Patrikhanesine açıkça savaş açtı. Antep'te yaşanan bir olay bunun tipik bir göstergesidir. Buna göre; bir süre önce Ermeni Patrikhanesi Genel Meclisi aldığı bir kararla, Taşnaksutyun Fırkası mensuplarının Ermeni kiliselerine yakın yerlerde toplantı ve konuşma yapmasını yasakladı. Komite Patrikhane'nin emrine uymamaya devam edince Ermeni ahali ikiye bölünmüş ve taraflar arasında zaman zaman kavga çıktığı görülmüştür.²¹ İttihatçılar da Ermenilerle ilgili işlerde Patrikhaneyi değil Taşnakları muhatap almaya başladı. Patriğin ayrıcalıklarını ortadan kaldırmak isteyen İttihatçılar, bütün unsurlar için özgürlük, adalet ve eşitliği vaat eden ıslahat programlarının herkesi memnun edeceğine inanıyordu.²² Bunun üzerine en yüksek ruhanî lider olan Eçmiyazın Katogikosu bir bildiri

19 Pro Armenia, 10 Ekim 1908, s. 1365-1366'dan Kansu, *1908 Devrimi*, s. 236-238.

20 Sasuni, *age.*, s.218.

21 *Tasvir-i Efkâr*, No: 207, 28 Kanunuevvel 1909, s. 3'dan naklen Günay, İttihat Terakki ve Ermeniler, s. 132.

22 Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, s.151-152.

yayınlayarak partilerin kiliselerde propaganda yapmalarını menetti ve kiliselerde siyasî toplantıların yapılmasını yasakladı.²³

Osmanlı Devleti'nde Uygulanan Seçim Sistemi ve Seçimler

II. Meşrutiyet seçimlerinin yasal dayanağını oluşturan 83 maddelik “*İntihab-ı Mebusân Kanunu*”, 3 Ağustos 1908’de onaylanarak yürürlüğe girdi. Seçim sisteminin yasal dayanağını oluşturan bu kanunla, II. Meşrutiyet devrinin iki dereceli olarak yapılan seçimlerinde her sancak bir seçim bölgesi, nahiyeler ise seçim şubesi olarak kabul ediliyordu. Mebus sayısı 50 bin erkek nüfusa bir mebus düşecek şekilde hesaplanmıştı. Ancak bu miktar 25 binden az değilse, küçük sancaklar dahi bir mebus çıkarabiliyorlardı. Bu sayı 75 bini geçmediği takdirde mebus sayısı yine bir olacaktı. Daha fazlası için 125 bine kadar iki, 175 bine kadar üç ve 220 bine kadar dört mebus çıkarılması kararlaştırılmıştı. Bu miktarı takiben her 50 bin erkek nüfus için bir mebus çıkarılması bahis konusuydu. Sancaklardan seçilecek mebus sayısı, hükümetin seçim kararı almasından ve bu kararın mülki ve yerel yöneticilere iletilmesinden sonra hazırlanacak nüfus defterlerine göre belirlenecekti.²⁴

1908 Seçimleri

Ermeni Patrikhanesi, Osmanlı Devleti'nde uygulanan seçim sisteminin adil sonuçlar vermediği düşüncesiyle bunun değiştirilmesini istedi. Birçok sancakta Müslüman ahalî gayrimüslim ahaliden daha fazla sayıda olduğu için sadece Müslümanlar mebus çıkarabilecek bu da gayrimüslimlerin hukukunun çiğnenmesi anlamına gelecekti. Patrikhane mevcut sistemle ilgili bu tespiti yaptıktan sonra bunun önüne geçmek için seçimlerin her sancak için müstakilen yapılarak oyların merkez vilayette toplanması suretiyle mebusların belirlenmesi ve sancaklarda en yüksek oyu alanların o vilayetin mebusu sayılmasını önerdi. Ancak hükümet, bunun kanun değişikliği gerektirmesinden dolayı konunun Meclis-i Mebusan tarafından ele alınmasının şart olduğunu bildirip teklifi reddetti.²⁵

Ermeniler, etnik nispi temsil ve her 25 bin erkek için bir mebus seçilmesini savunuyorlar ve seçim yasaının bu şekilde değiştirilmesini istiyorlardı. Çünkü

23 *Tasvir-i Efkâr*, No: 337, 7 Mayıs 1910, s. 7. Ayrıca bkz. Saro Dadyan, “İttihatçılar ile Ermeni Partileri Sultan Abdülhamid’e Karşı Birlikte hareket Etmış Sonra Yolları Ayırmışlardır”, *Habertürk Tarih Dergisi*, Habertürk Gazetesi Eki, 5 Aralık 2010, sayı 28, s. 16.

24 Fevzi Demir, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri 1908-1914*, İmge, İstanbul 2007, s. 50-51; Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası-İkinci Meşrutiyet Devrinde İttihat Terakki'ye Karşı Çıkanlar-*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1990, s. 120.

25 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî, 2643/49, 1326 L 6.

Anadolu'da Ermeni halkın yerleşiminin çok dağınık olması sebebiyle Ermeni mebus sayısının çok az olması kaçınılmazdı. Seçim sisteminin değişmesine pek sıcak bakmayan İttihat ve Terakki Fırkası Taşnaklara, mümkün olduğu kadar çok Ermeni mebus seçilmesi için gayret etme teminatı vermek suretiyle ittifak yaptı. Buna bağlı olarak İttihat ve Terakki Fırkası'nın, Ermeni adayların seçilebilmesi için çeşitli önlemler aldıkları ve bu konuda Müslüman seçmenler nezdinde girişimlerde buldukları tespit edilmektedir. Hatta bazı Müslüman adaylar Ermeni mebusların önünü açmak amacıyla istifa ettirildi. Mesela İstanbul'da Musa Kazım Efendi genel merkezin isteği doğrultusunda adaylıktan çekilmişti. İttihat ve Terakki listelerine giremeyenler buna büyük tepki gösterecek ve bunun sonucunda hatırı sayılır büyüklükte bir muhalif kitle ortaya çıkacaktır. Mesela İttihat ve Terakki'nin İzmir'de sözcülüğünü yapan İttihad gazetesinin başyazarı Hafız İsmail, Aydın sancağı iken cemiyet desteklemediği için seçilememişti. İşte bu, Hafız İsmail'i amansız bir İttihat Terakki düşmanı hâline getirmiş ve kendisi mebus seçilememenin de etkisiyle olsa gerek Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın İzmir şubesinin kurucuları arasında yer alacaktır.²⁶

Ermeni mebus adaylarının kimler olacağı ise Ermeni Milli Meclisi²⁷ tarafından belirlenecek ve Ermeni mebus adayları İttihat ve Terakki listelerinden seçime katılacaktı. Ancak 1908 seçimlerinde adaylar İttihat ve Terakki Partisi ile Ahrar Fırkası listelerinde aday olarak yer alabiliyordu. Bu, çoğunluğu elde etmesine rağmen İttihat ve Terakki listelerinden mebus olan kişilerin bu fırkaya bağlılıklarının çok gevşek olması sebebiyle parlamentoda istediği kararları çıkarmakta zorlanmasına sebep olacaktır. Mesela Krikor Zohrab, 28 Kasım/11 Aralık 1908 arasında yapılan seçimler sonucunda İttihat Terakki ile Ahrar Fırkası'nın ortak adaylarından biri olarak İstanbul mebusu seçilir. Ama aslında o liberaldir ve İttihatçı değildir.²⁸

7 Kasım 1908'de çalışmalarına başlayan Birinci Meclis'e toplam 12 Ermeni mebus girdi.²⁹ Bunlardan dördü Taşnaksutyun, biri Sosyal Demokrat Hınçak, geri kalanı ise İttihat ve Terakki Partisi ile Ahrar Partisi mensubuydu. Taşnaksutyun

26 Demir, *age.*, s. 81, 103-105.

27 Ermeni Milli Meclisi, Ermeni milletin demokratik ve yasal yönetim organıdır ve milletin değişik kesimlerinden gelen ve farklı siyasi görüşlere sahip üyelere oluşmaktadır. Bu üyeler arasında ciddi görüş ayrılıkları vardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. İzrail, *age.*, s. 214.

28 İzrail, *age.*, s. 105, 108.

29 Ahmet Bedevî Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, Baha Matbaası, İstanbul 1956, s. 432.

Komitesi'nin önemli isimlerinden Karakin Pastırmacıyan, 1908 seçimlerinde Erzurum mebusu olarak Osmanlı Parlamentosuna girdi. Pastırmacıyan, bir taraftan Ermenileri Osmanlı Mebusan Meclisi'nde temsil ederken bir taraftan da Taşnaksutyun Partisi içinde etkin rol oynayarak önce Vartges Serengülyan daha sonra Vramyan ile Babıâli, İttihat ve Terakki Partisi ve Taşnaksutyun arasındaki irtibatı kurdu.³⁰ İttihat ve Terakki Fırkası ile Taşnaksutyun arasındaki seçim ittifakı, Ermenilerin parlamentoda ciddi şekilde temsil edilmeleriyle sonuçlandı.³¹

1908 seçimleri sonrasında 121 sancaktan 281 mebus seçilmiştir. Ara seçimlerde parlamentoya giren 42 mebusla bu sayı 323'ü bulmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin en etkin olduğu bu dönemde, Mebusân Meclisi'ne seçilen 323 mebustan ancak 130'u yasama dönemi tamamlandığında "İttihatçı" olarak gösterilmektedir. 1908'de parlamentoya giren Türk olmayan unsurların temsilcileri, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu unsurların siyasi örgütleriyle yaptığı anlaşmalara ve bu etnik ve dinsel grupların etkinlik düzeyleri göz önüne alınarak belirlenmiştir.³²

1912 Seçimleri

31 Mart olayından sonra muhalefet "*Hizb-i Cedid*" olarak adlandırıldı. Ahali Fırkası, Osmanlı Sosyalist Fırkası, Hürriyet ve İtilaf Fırkası gibi yeni siyasi firkalar kuruldu. Bunlardan en önemlisi olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kurucuları arasında İsmail Hakkı Paşa ile Sadık Bey ve Sivas Mebusu Dr. Nazaret Dağaveryan bulunmaktaydı.³³ Bu fırkanın kurulması fikrini eski Ahrar Fırkası mensuplarından Dr. Rıza Nur, Mahir Said, Kemal Mithat ve Siret Beyler vermişti. 21 Kasım 1911 tarihinde kurulan firkaya, İttihat ve Terakki Fırkası'na muhalif bulunan Mutedil Hürriyetpervaran Fırkası, Ahali Fırkası ile Rum, Ermeni, Bulgar, Irak ve Suriye Arapları, Arnavut grupları ve hiçbir partiye üye olmayan bağımsız muhalifler katıldı.³⁴ Daha sonra Lutfi Fikri, Reşid, Rıza Tevfik beyler, Damat Ferit, Salih ve İsmail Hakkı paşalar, Hoca Sabri ve Zeynelabidin Efendi de bu firkaya katıldı. Fırkanın amacı; Osmanlılık fikrine bağlı olarak unsurların birliğini teşvik edip

30 *Armen Garo'nun Anıları*, s. 27.

31 Dikran Mesrob Kaligian, *Taşnaklar ve İttihatçılar*, çev. Deniz Mutlu Taşyürek, Aras, İstanbul 2017, s. 169.

32 Demir, *age.*, s. 82.

33 Birinci, *age.*, s. 48.

34 Aykut Kansu, *İttihadçuların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913*, çev. Selda Somuncuoğlu, İletişim, İstanbul 2016, s. 297.

yerinden yönetim anlayışını getirmektir.³⁵ Bu, Rıza Nur tarafından "...O vakitki ahvâl ve vaziyete göre fikrimiz, memleketin bütün anâsırını –kendi arzularına göre bazı müsâadât-ı idariyye ve ictimâiyye vererek- bir bayrak altında toplamak ve devlete sadık kılmaktır." şeklinde ifade etmektedir.³⁶ Fırka, kısa sürede meclisi Mebusân'da 60-70 kişilik bir grup oluşturdu ve etkili muhalefete başladı.³⁷ Bu partinin en dikkat çeken yanı İttihat Terakki'ye muhalefet ortak paydasında bir araya gelen liberaller, muhafazakârlar, monarşistler ve din adamları gibi çok farklı siyasi görüşleri toplamasıydı. Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Aralık 1911'de İstanbul ara seçimlerini kazanmasının ardından beş İttihatçı mebusun katılımıyla ivme kazandı.³⁸ Bu ara seçimden sonra fırkanın reisi Damat Ferit Paşa, müntehibisanilere aleni teşekkürde bulunmuş, bu arada namzetlerinin Rum ve Ermeni vatandaşlar tarafından ekseriyetle desteklendiğine dikkat çekmiştir.³⁹ Gayrimüslimlerin fırkaya değişik derecelerde yakınlık göstermesinin sebebi, fırkanın ittihatı anasır hakkındaki görüşleridir. Fırka, ademimerkeziyet görüşünü İttihat ve Terakki'ye karşı şerh ederken bununla kastedilenin siyasi muhtariyet olmadığını da sık sık ifade etmek zorunda kalmıştır.⁴⁰

Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın etkili muhalefeti İttihatçıları endişelendirdi ve Kanunnamesi'nin 35. maddesinin tadilatı gündeme getirilerek bir siyasi kriz oluşumuna zemin hazırlandı. Bu kriz parlamentonun 18 Ocak 1912'de feshine kadar gitti ve yeni bir seçim dönemine girildi.⁴¹ Bu seçim dönemine 1908 seçimlerinin aksine "Meşrutiyet romantizmi" olmaksızın girildi. Aksine bu dönemde ortaya çıkan bozuklukların getirdiği siyasi yük vardı. İttihat Terakki 1908 seçimlerinde olduğu gibi tek cazibe merkezi değildi. Üstelik karşısında ilk defa geniş ölçüde teşkilatlanmış ve hala her gün yeni şubeler açmakta olan bir büyük rakip parti bulunuyordu. Önceki seçimlerde böyle bir durum söz konusu değildi.⁴² Öte yandan yeni seçimlere giderken İttihatçılarla Ermeniler arasındaki ilişki epey

35 Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp*, s. 469.

36 Rıza Nur, *Hürriyet İtilaf Fırkası Nasıl Doğdu Nasıl Öldü*, haz. İlhami Yalınkılıç, Kitabevi, İstanbul 1996, s. 27.

37 Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp*, s. 494-495.

38 Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, çev. Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, İstanbul 2010, s. 127.

39 Birinci, *age.*, s. 104.

40 Birinci, *age.*, s. 57.

41 Tank Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, cilt I, İkinci Meşrutiyet Dönemi, 2. Baskı, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s. 274-275.

42 Birinci, *age.*, s. 121.

zayıflamıştı. Taşnaksutyun dışında kalan Ermeni siyasilerin ve Patrikhane'nin İttihatçılara karşı durduğu bir seçim dönemi yaşanacaktır.⁴³

Seçimlere katılacak olan İttihat ve Terakki Partisi ile Hürriyet ve İtilaf Partisi arasında kıyasıya bir seçim kampanyası yürütüldü ve seçim ittifakları önem kazandı. Hürriyet ve İtilaf Fırkası Rum mebuslarla müzakerelere başladı. 22 Rum mebus seçimlerde gayrimüslimlerin haklarını ve Rum Ortodoks Kilisesi'nin haklarını güvenceye alan bir protokol imzalayarak İtilaf'a katıldı.⁴⁴ 5 Mart'ta muhalefet gazeteleri Hürriyet ve İtilaf'ın seçim programını yayımladılar. Bu program, Prens Sabahattin tarafından önerilen merkezîyetçilikten uzak idari ademimerkezîyetçilik anlayışını savunuyordu. Etnik ve dini azınlıkların nispi temsilinin önemini vurguluyordu. İktisadi politika, ceza hukuku ve basın kanunlarının liberalleşmesinden söz ediyordu. Bilhassa yerli girişimleri yabancıların satın alması da dâhil olmak üzere imparatorluğa giren yabancı sermayeye dönük kısıtlamaların kaldırılacağını vaat ediyordu.⁴⁵ Bunlar gayrimüslimlerin ve özellikle Hınçakların Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na yakınlık duyup işbirliği yapmasına yol açtı. Hınçaklar Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı Prens Sabahattin'in partisinin devamı olarak görüyor ve iktidara gelmesi durumunda Osmanlı Ermenilerinin beklentilerini karşılayacağını düşünüyorlardı.⁴⁶

Sosyal Demokrat Hınçakyan ile Hürriyet ve İtilaf arasında seçim ittifakı protokolü 3 Şubat 1912'de imzalandı. Protokolde, Hınçak'tan Sabah-Gülyan ve Varaztad, İtilaf'tan ise Sadık ve Mahir Sait'in imzaları yer aldı. Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile Sosyal Demokrat Hınçakyan Fırkası arasında yapılan seçim ittifakı sekiz maddenin yer aldığı bir protokolden oluşmaktaydı. Buna göre protokolün 3. maddesinde, "... *mîlel-i muhtelifenin siyasi hukuku tamamıyla muhafaza edilecek ve bir milletin siyasete diğerinin mâdununda bulunması külliyen red olunacaktır.*" deniyordu. 4. maddesinde ise, Ermeni Patrikhanesi'ne daha önce verilen imtiyazların korunacağı, Ermeni mekteplerinin Ermeni Patrikhanesi ve ona bağlı kurullar tarafından idare olunacağı ve bu mektepler tarafından verilen diplomaların muadili devlet okulları tarafından verilen diplomalarla eşit kabul edileceği hususları yer almaktaydı.⁴⁷ Hürriyet ve

43 İzrail, *age.*, s. 220.

44 Rıza Nur, *Hürriyet İtilaf Fırkası*, s. 21.

45 Kaligian, *age.*, s. 176. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın seçim bildirgesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Birinci, *age.*, 126-127.

46 Avagyan- Minassian, *age.*, s. 94.

47 Ayrıca Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın programında eğitimde devlet denetemesinin kaldırılması, yerinde askerlik yapmanın benimsenmesi, nahiyelere yönetim özerkliği verilmesi gibi hususlar

İtilaf Partisi asıl desteğini dini ve etnik azınlıklardan aldığı için, devlet sınırları içindeki Türk ve Müslüman olmayanların hak ve imtiyazlarına özel bir önem verilmekteydi. Mevcut seçim sistemi bu grupların haklarını güvence altına almış olduğu hâlde Hürriyet ve İtilaf Fırkası, azınlıkların nispi temsiline temel ilkeleri olduğunu ve imparatorluğun kurucu unsurlarına saygı duyduğunu tekrarlamakta, hatta bu konu için Balkan devletleriyle ittifak yapacağını söyleyecek kadar ileri gitmekteydi. Bu, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü tehlikeye atan bir söylemdi. Çünkü Türkiye sınırları içinde kalan Rum ve Bulgar kökenlilerin Makedonya'daki siyasi ve sosyal düzeni bozmak için çalışmalar yaptıkları bir dönemde, Yunanistan ve Bulgaristan'la ittifak sözü vermek olağanüstü tehlikeli bir oyundu.⁴⁸

10 Şubat 1912'de İtilaf ile varılan anlaşmaya ilişkin olarak Sosyal Demokrat Hınçakyan Fırkası Merkez Kurulu'nun parti birimlerine göndermiş olduğu bildiriye, seçim çalışmalarında ortak hareket etmek üzere İtilaf'ın yerel şubeleriyle ilişkiye geçilmesi isteniyor, seçim kampanyası sırasında bu parti dışında hiçbir Türk ya da Ermeni partisiyle blok oluşturulmasına izin verilmeyeceği, seçim faaliyetinin salt iki partinin işbirliği temelinde yapılacağı bildiriliyordu. Bu işbirliği sonucunda İtilaf'ın örgütlenme konusunda Hınçaklardan etkilendiğine dair işaretler vardır.⁴⁹ Fırka'nın 3 Haziran 1912'de yaptığı tek kongresinde sunulan raporda, Rum ve Ermeni fırkalarıyla yapılan anlaşmalardan övgüyle söz edilmesi de bunu kanıtlar niteliktedir. Seçim ittifakının ardından Hınçak ve Hürriyet ve İtilaf fırkalarının birlikte hareket ettikleri görülür. Her iki parti, İttihatçıların bazı uygulamalarına karşı birlikte protesto metinleri hazırlayıp yayınladılar.⁵⁰

Taşnaksutyun, güçlü bir muhalefet partisinin ortaya çıkması üzerine ittifak anlaşmasını sürüncemede bırakarak bazı talepleri için İttihatçılarla müzakere yapma yolunu izlediler. Ama aslında Taşnaksutyun içinde de seçimlerde nasıl bir yol izleneceği, kimlerin aday gösterileceği, İttihat ve Terakki ile ilişkiler gibi birçok konuda anlaşmazlık vardı. Ancak Erzurum'da yüz kişilik bir grubun İttihat Terakki'den ayrılıp Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na katılması İttihatçıların burada bir protesto eylemi düzenlemesine neden oldu. Protestocular Erzurum'da İttihat ve

yer almaktaydı. Bkz. Birinci, *age.*, s.56, 62-34, 276. İttihatçılar, ayrılıkçı milliyetçiliği kışkırtan bu hususların ülkeyi yıkıma götüreceğine inamıyorlardı. Demir, *age.*, s.201–202; Avagyan- Minassian, *age.*, s. 95; Kansu, *İttihatçıların Rejîm ve İktidar*, s. 298.

48 Kansu, *İttihatçıların Rejîm ve İktidar*, s. 314.

49 Avagyan- Minassian, *age.*, s. 96.

50 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, cilt I: II. Meşrutiyet Dönemi*, Hürriyet Vakfı Yayınları, 2.baskı, İstanbul 1988, s. 280, 300.

Terakki ile Taşnaksutyun dışında bir parti görmek istemediklerini söylüyorlardı. Bu eylemin etkisi 13 Şubat 1912'de İttihat ve Terakki Fırkası ile Taşnaksutyun Fırkası arasında seçim ittifakı anlaşmasının imzalanmasına sebep olacak kadar büyüktü. İki parti arasında yapılan anlaşmanın metni muhalefetin eline koz vermemek için gizli tutulacaktı.⁵¹ Programda; valilerin Ermenilerin de güveneceği kişilerden seçilmesi, Ermeni mebus sayısınının 20 olması, yerel güvenlik birimlerinin %30'unun Ermenilerden oluşması, taşrada Ermeni nüfusun bulunduğu bölgelere Ermeni memurlar tayin edilmesi ve Ermenilerle Kürtler arasındaki arazi anlaşmazlıklarının Ermenileri memnun edecek şekilde çözümlenmesi gibi hususlar vardı.⁵²

Taşnaksutyun Merkez Komitesi üyelerine, anlaşmanın uygun olan bazı maddelerini açıklama ve Hürriyet ve İtilaf'a karşı olduklarını net bir dille anlatmaları talimatını verdi. Bu anlaşmada Ermeni mebus adaylarının ön sıralarda yer bulacağı İttihatçılar tarafından vaat edilmişti. İttihatçılar, Taşnakların 18-20 arasında Ermeni mebus taleplerini reddetmiş, ancak Ermenilerin 13-15 mebus çıkarabilmesi için söz vermişti.⁵³

Her iki tarafın beklentileri ve amaçları farklı olsa da birbirlerini amaca ulaşmak için araç olarak gören Taşnaklarla İttihat ve Terakki Partisi aralarında bir kez daha anlaştilar. Buna göre; iki parti ortak bir platformda hareket edecek ve Ermeni mebuslarının sayısı 14 olacaktı. Ayrıca İttihat ve Terakki'nin seçimle ilgili sözlerini tutması hâlinde Meclis'te işbirliği yapılmasını öngören ikinci bir anlaşma daha imzalanacaktı. Öte yandan İttihatçılar Taşnakların yakınmalarını gidermek için harekete geçerek Kürtler ile Ermeniler arasındaki arazi sorunlarını çözmek için çaba harcamaya karar vermiş, hatta bu iş için 100 bin lira ödenek ayırmıştı. Buna göre Ermenilerin daha önce el konan arazileri kendilerine iade edilecek, araziler üzerinde hak iddia eden çoğunluğunu Kürtlerin oluşturduğu vatandaşlara da tazminat ödenecekti. Bunların sonucunda iki parti arasındaki işbirliği seçimler boyunca sürdü ve Taşnaklar, İttihat ve Terakki Partisi lehinde propaganda yaptı. Kapitülasyonlar ve geleneksel ayrıcalıklarına sığınmış olan Patrikhane ve "Amira" sınıfının Osmanlı vatanseverliğinden uzak tavırları ise İttihatçıların pek hoşuna gitmiyordu.⁵⁴

51 Kaligian, *age.*, s. 176. Bu ittifakın 29 Şubat'ta resmen duyurulduğu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kansu, *İttihatçıların Rejim ve İktidar*, s. 306.

52 Avagyan- Minassian, *age.*, s. 99.

53 Kaligian, *age.*, s. 172-179.

54 Ahmad, *İttihatçıların Osmanlı İmparatorluğu'ndaki*, s.159; Demir, *age.*, s.219.

Ermeniler, devlet içindeki statülerinin değişmesi için uğraşıyorlardı. Ancak izledikleri yol birbirinden çok farklıydı ve aralarında görüş ayrılıkları vardı. Patrikhane ve Hınçaklar “*Adem-i Merkezîyel*” siyasetini benimseyen Hürriyet ve İtilaf Partisi’ni destekleyerek hedefe ulaşmaya çalışırken Taşnak Partisi, İttihat ve Terakki Partisi’yle anlaşıp görüşme ve uzlaşma yoluyla istediklerini koparma peşindeydi.⁵⁵ Bu kampanyada İttihatçılar, gayrimüslim unsurlara çeşitli imtiyazlar verileceğini vadederek oy toplamaya çalıştı.⁵⁶ Hürriyet ve İtilaf Fırkası ise, halkın dinî duygularına hitap ederek İttihatçıların halkı dinsizleştireceğini, çocuklara şapka giydireceklerini, giymeyenleri keseceklerini söylediler.⁵⁷ Ancak İtilaf-Hınçak yakınlaşmasında, Ermeni siyasi partileri içinde en güçlü iki parti olan Taşnaksutyun ile Sosyal Demokrat Hınçakyan fırkaları arasındaki rekabetin oynadığı rol azımsanmamalıdır. Ramgavarların yayın organı Zartonk’un bu gelişmelerden elli yıl sonra yaptığı şu tespitte doğruluk payı büyüktür: “*Radikal görüşlü Ermenilerin bir bölümü de sırf Taşnaksutyun’a muhalif konumda kalabilmek için İttihat ve Terakki’nin muhalifi Hürriyet ve İtilaf ile birleşmişti.*”⁵⁸ Seçimler öncesinde Türk ve Müslüman seçmen gibi Ermeniler arasında da birlik yoktu.

1912 seçimleri sonunda Ermeniler 10 mebus çıkardılar. Erzurum, Muş, Sivas ve İzmir’i temsilen beş Taşnak; İstanbul Mebusu Bedros Hallacyan ile Halep Mebusu Artin Boşgezenyan İttihat Terakki; Rodosto Mebusu Hagop Bayacıyan, Van Mebusu Tertzagyan ve İstanbul Mebusu Krikor Zohrab bağımsız olarak Osmanlı Parlamentosu’na seçildi.⁵⁹

1914 Seçimleri

Balkan Savaşları’ndan sonra, daha önce kurulmuş olan siyasi ittifaklar işlememeye başladı. Taşnaklar, 1908’den 1913’e kadar Jön Türklerle işbirliği yapmış ve birlikte çalışmıştı. 1913 başlarında Taşnaklarla artık iktidarda olan İttihat ve Terakki Fırkası arasındaki ilişkiler geriledi.⁶⁰

55 Tark Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2001, s.148. Ayrıca krş Avagyan-Minassian, *age.*, s. 96-97. Ayrıca bkz. Dr. Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, cilt 2, Altındağ Yayınları, İstanbul 1967, s. 331; Demir, *age.*, s.99.

56 Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nın Hıristiyanlara bakış açısı için bkz. Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, s.27-29.

57 Cezmi Eraslan-Kenan Olgun, *Osmanlı Devleti’nde Meşrutiyet ve Parlamento*, 3F Yayınları, İstanbul 2006, s.106-107.

58 Avagyan- Minassian, *age.*, s. 95.

59 Kaligian, *age.*, s. 182-183. Ermeni mebus sayısının 12 olduğu konusunda bkz. Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s. 189.

60 Roderic H. Davison, “Ermeni Krizi 1912-1914”, *Osmanlı-Türk Tarihi*, çev. Mehmet Morali, Alkim, İstanbul 2004, s.255. Burada yapılan toplantının nerede ve kimler arasında olduğundan

Ermeniler, 1912 yılının sonlarından itibaren yeni bir strateji geliştirmişler ve Patrikhane'nin etkin olduğu Ermeni Milli Meclisi etrafında toplanmışlardı. Ermeni Patrikhanesi, Kasım 1913'te Ermenilerin seçimlerle ilgili yol haritasını belirlemek üzere Ermeni Protestan, Ermeni Katolik ve siyasi fırka temsilcilerinin de yer aldığı bir seçim komisyonu oluşturdu.⁶¹ Ayrıca Ermenilerin oylarıyla seçilecek 20 Ermeni mebus talep edilmesi ve Ermeni reformlarının uygulanmaması durumunda "sineimillet" e dönülmesi kararlaştırıldı.⁶² Bu komisyonun çalışmaları sonucunda hükümetten bazı taleplerde bulunulmasına karar verildi. Bu taleplerden ilki mebus sayısı, ikincisi seçim sistemiyle ilgiliydi. Patrikhane, Osmanlı topraklarında 2 milyon Ermeni yaşıyor iddiasıyla 20 Ermeni mebus çıkarılmasını ve bu seçimlerin doğrudan doğruya Patrikhane tarafından yapılmasını kararlaştırarak bununla ilgili bir takrir hazırlayıp Adliye ve Mezahip Nezareti'ne verdi. Adliye ve Mezahip Nezareti, Kanun-i Esasi'nin her 50000 erkek nüfus için bir mebus çıkarılması hükmüne ve burada unsurların ayrı ayrı ele alınacağından söz edilmemesine dayanarak takriri reddetti. Takrir, Meşrutiyet'in eşitlik prensibine aykırı bulunması⁶³ gerekçesiyle Patrikhaneye iade edildi.⁶⁴

Hükümet, seçimler konusunda Ermenilerin taleplerini anayasaya aykırı bir durum teşkil etmesi nedeniyle onların istediği şekilde çözümleyemese de bu meseleye tamamen kayıtsız kalmadı. Babıâli Ermeni Patrikhanesi'ne, seçimlerde Ermeni milletinin hukukunun korunacağına dair teminat verdi⁶⁵ ve Ermeni cemaatine gösterilecek adayların seçtirilmesi için çaba harcanacak ve nüfuslarına bakılarak Ermeni mebus sayısı, 18 hatta 20'ye çıkarılmaya çalışılacaktı.⁶⁶ İttihat ve Terakki temsilcileri, Ermeni Patrikhanesi'nin daha önce verdiği seçimleri boykot etme kararında ısrarcı olması hâlinde İttihat Terakki'ye adaylık başvurusu yapan birçok Ermeni vatandaş arasından mebus seçilebileceği yönünde açıklamalar

ve Taşnak üyelerin görevlerinden açıkça bahsedilmemektedir. Ancak bu yasama faaliyeti olamaz. Çünkü 1913 Şubatında meclis faal değildi. Meclis çalışmaları 4 Ağustos 1912 tarihinde çıkarılan irade ile tatil edilmişti. Yeni döneme dair seçim çalışmaları da yılsonuna doğru başlatılmıştı. Bkz. <http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MECMEB/mmbd02ic01c002/mmbd02ic01c002ink047.pdf>; ayrıca irade metni için bkz. <http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MECLISLAYAN/mad02ic01c001/mad02ic01c001ink033.pdf>.

61 İzrail, *age.*, s.272.

62 Kaligian, *age.*, s. 284.

63 *Tanin*, No: 1761, 19 Teşrinisani 1913, s.3.

64 *Tanin*, No: 1769, 27 Teşrinisani 1913, s.2.

65 *Tanin*, No: 1784, 12 Kanunuevvel 1913, s.3.

66 *Tanin*, No: 1785, 13 Kanunuevvel 1913, s.4.

yapmaktaydı.⁶⁷ Hükümet, Ermeni Patrikhanesi heyeti ile yapılan görüşmelerde, hükümetin seçim kanunu değiştirmesinin mümkün olmadığını, ama Ermeni mebus seçme hakkı olan vilayetlerde mebuslardan biri Ermeni olacak ve mahallinde Ermeni müntehibi sanilerle Türk müntehibi sanileri arasında görüşmeler yapıldıktan sonra Ermeni adaylar tayin edilmesini önerdi.⁶⁸ Ermeni Muhtelit Meclisi, Ermeni mebusların Ermeniler tarafından seçilmesinin reddedilmesi anlamı taşıyan bu teklifi kabul etmeyerek konuyu Dâhiliye Nezareti'ne iletmek üzere Patrik Zaven Efendi'yi görevlendirdi.⁶⁹

Patrik, fırkaların Patrikhane ile birlikte hareket ettiğini, münferit davranış ve sözlerin bir mana teşkil etmeyeceğini belirtmekteydi.⁷⁰ Ancak patrikhane, birçok vilayette seçimler başlamış olmasına rağmen karar vermekte geç kaldı. Hükümet, Patrikhaneye 18 mebus teklif etti. Ancak zaman geçtiği için bu sayı bir süre sonra 16'ya, daha sonra 13-14'e indi. Bunun sebebi seçimler başladığı hâlde Patrikhane'nin acele etmeyip kararı ağırdan almasıydı. Ermenilerin seçimlere iştirak etmeyi kararlaştırmasından sonra bu sefer de kimlerin mebus adayı olacağı konusunda görüş ayrılığına düştükleri ve bu sebeple İttihat Terakki yöneticilerine mebus adayı listesi vermekte zorlandıkları ve geciktikleri görülmektedir.⁷¹ Zaven Efendi, siyasi fırkalara kendi aralarında anlaşmalarını tavsiye etti. Taşnaksutyun, Hınçak ve Ramgavar fırkalarına ikişer mebusluk verilebileceği ifade edildi. Eğer fırkalar bir karar veremeyip aday gösteremezlerse Patrikhane'nin adayları belirleyeceği uyarısında bulunuldu.⁷²

1914 seçimleri sonunda seçilen 16 Ermeni mebusun dördü ittihatçı, beşi Taşnak, biri liberal diğerleri de bağımsızdı. İttihatçılar; Bedros Hallaçyan, Onnik İhsan, Artin Boşgezenyan ve Hagop Hırlakyan'dı. Hırlakyan aynı zamanda Ermeni Katolik Cemaati'nin tek mebusu olma özelliği taşımaktaydı. Taşnaklar; Vartkes Ohannes Serengülyan, Keğam Ter Garabetyan, Garabet Tomayan ve Vahan Papazyan ile Onnik Terezekyan Vramyan'dır. Krikor Zohrab Ermenilerin liberal tek mebusu idi.⁷³

67 *Tercüman-ı Hakikat*, 19 Kanun-ı Evvel 1329- 1 Kanunusâni 1914, numara 11754'ten Bengi Kümbül, *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi'ne Göre Osmanlı Ermenileri (1914-1918)*, Antalya 2006, s.84.

68 *Tanin*, No: 1788, 16 Kanunuevvel 1913, s.2.

69 *Tanin*, No: 1791, 19 Kanunuevvel 1913, s.2.

70 *Tasvir-i Efkâr*, No:987, 6 Şubat 1914, s.1.

71 Bu konuda Ermeni Patrikhanesi ile Ermeni siyasi partileri arasındaki anlaşmazlıklar ağı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Günay, *age.*, s. 269-282; Kaligian, *age.*, s. 286-289.

72 *Tasvir-i Efkâr*, No:1019, 11 Mart 1914, s.3; *İkdâm*, No: 6124, 11 Mart 1914.

73 İzrail, *age.*, s.273. Krş. Ramazan Erhan Güllü, "Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış ve Gelişim

Sonuç

II. Meşrutiyet döneminde siyasi hayatta meydana gelen değişiklikler sonucunda birçok siyasi parti kuruldu. Bu partiler farklı ideolojileri savunmaktaydı. Bununla birlikte etnik farklılıkları ortaya çıkaran siyasi fırkaların da kurulması ve bunların ayrılıkçı fikirler taşıması Osmanlı Devleti'nin varlığını pamuk ipliğine bağlı hâle getirmekteydi. Müslümanların kurduğu en önemli siyasi partiler olan İttihat ve Terakki Fırkası ile önce Ahrar, sonra Hürriyet ve İtilaf Fırkası temelde Osmanlılık politikasını savunmaktaydı. İttihatçılar merkezî devlet yapısının korunması gerektiğine inanıyorlardı. Buna karşılık Prens Sabahattin'in görüşlerini savunan Ahrar ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası yerel yönetimlerin güçlendirilmesi suretiyle idarî özerklik görüşünü savunmaktaydı. Bu temel görüş farkları Müslüman muhalefetin, 1902'de ortaya çıkan görüş ayrılıkları meşrutiyetin ilan edilmesinden sonra da devam etmiştir. Bu da onların birlikte hareket etmesini engellemiştir.

Ermenilerin en önemli siyasi temsilcileri ise Taşnaksutyun ve Sosyal Demokrat Hınçak partileridir. Bu fırkaların ikisi de Ermenilerin özerkliğini savunmalarına rağmen bu amaçlarına farklı yollardan ulaşmaya çalışmışlar ve görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Hınçaklar, zengin Ermeniler ve Patrikhane ile birlikte hareket ederken Taşnaklar yoksul, köylü Ermenilerin tek temsilcisi olduğu iddiasında bulunmuş ve kitleleri peşinden sürüklemeyi başarmıştır. Taşnaklar, Ermenilerin özerkliğinin mevcut hükümetle uzlaşıp ıslahatları yaptırmakla mümkün olacağını savunmuşlardır. Hınçaklar ise Ermenilerin temel amaçlarında taviz vermeme politikası gütmüştür.

Bütün bu ideolojik farklar ve beklentiler, Taşnaksutyun Fırkası'nın İttihat Terakki Fırkası ile, Sosyal Demokrat Hınçak Fırkası'nın 1908 seçimlerinde Ahrar, 1912 seçimlerinde Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile seçim ittifakı yapmasına yol açtı. Bu ittifaklarla bütün tarafların etkilendiği sonucuna varmak mümkündür:

İttihatçılar, Taşnakların keskin ayrılıkçı görüşlerini yumuşatmış ve onların yıkıcı faaliyetlerinin önüne geçmiştir. Taşnaklar dönemin en güçlü partisiyle ittifak yaparak Ermeni toplumunun temsilciliğini üstlenmiş ve Ermenilerin siyasi, ekonomik, kültürel gelişimi açısından kanuni düzenlemeler yapılmasını temin etmiştir. Ayrıca Taşnaksutyun, Ermeni toplumunun gözünde Hınçakların önüne geçmiş ve hatta Patrikhane'yi bile devre dışı bırakmıştır.

Sürecinde İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Tutumu (1878-1923), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Têzi*, İstanbul 2013, s.435.

Hınçaklar ise Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na ittifak yapma konusunda baskı oluşturup bu fırkanın programına gayrimüslimlerin konularını güçlendirecek konular ekletmeyi başarmışlardır. Bu durum İttihat Terakki ve Taşnaksutyun arasındaki ittifakı da etkilemiş İttihatçılar da gayrimüslimlerin imtiyazlarını genişletmek zorunda kalmışlardır. Ermeni siyasi partilerinin çalışmaları, 1914 yılına gelindiğinde Ermeni Patrikhanesi'ni eskisinden çok daha güçlü bir konuma sokacaktır. Osmanlı Devleti ise II. Meşrutiyet dönemi siyasi faaliyetleriyle demokrasisini geliştirme konusunda epey yol alsa da “*unsurların birliği*” iddiasıyla ilan edilen II. Meşrutiyet döneminde bu sağlanamamış ve Rum, Bulgar, Ermeni gibi gayrimüslim unsurlarla Arap, Arnavut gibi Müslüman unsurlar devletten ayrılma eğilimi içerisine girmiştir.

Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri

BOA. **Dâhiliye Nezareti Tesri-i Muâmelât ve Islahat Komisyonu Muamelat Kısmı**; 273/88, 1326 B 4.

BOA. **Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi**; 2643/49, 1326 L 6.

Sürelî Yayınlar

Şura-yı Ümmet, No: 49-140, 23 Teşrinisani 1908, s.2.

Tasvir-i Efkâr, No: 207, 28 Kanunuevvel 1909, s. 3.

Tasvir-i Efkâr, No: 337, 7 Mayıs 1910, s. 7.

Tanin, No: 1761, 19 Teşrinisani 1913, s.3.

Tanin, No: 1769, 27 Teşrinisani 1913, s.2.

Tanin, No: 1784, 12 Kanunuevvel 1913, s.3.

Tanin, No: 1785, 13 Kanunuevvel 1913, s.4.

Tanin, No: 1788, 16 Kanunuevvel 1913, s.2.

Tanin, No: 1791, 19 Kanunuevvel 1913, s.2.

Tasvir-i Efkâr, No:987, 6 Şubat 1914, s.1.

Tasvir-i Efkâr, No:1019, 11 Mart 1914, s.3.

İkdâm, No: 6124, 11 Mart 1914.

Araştırma ve Tetkik Eserler

Ahmad, Feroz; *İttihat ve Terakki*, çev. Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, İstanbul 1984.

Ahmad, Feroz; *İttihatçılıktan Kemalizme*, çev. Fatmanur Berktaş, Kaynak Yayınları, İstanbul 1985.

Akşin, Sina; *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Kitabevi, Ankara 2009.

Alkan, Ahmet Turan; *II. Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, Ufuk Kitapları, İstanbul 2001.

Armen Garo'nun Anıları & Osmanlı Bankası, çev. Atilla Tuygan, Belge Yayınları, İstanbul 2009.

Avagyan, Arsen&Minassian, Gaidz; *Ermeniler ve İttihat Terakki –İşbirliğinden Çatışmaya-*, çev. Ludmilla Denisenko, Aras Yayınları, İstanbul 2005.

Birinci, Ali; *Hürriyet ve İtilâf Fırkası, –II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki’ye Karşı Çıkanlar-*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1990.

Dadyan, Saro; “İttihatçılar ile Ermeni Partileri Sultan Abdülhamid’e Karşı Birlikte hareket Etmiş Sonra Yolları Ayırmışlardı”, *Habertürk Tarih Dergisi, Habertürk Gazetesi Eki*, 5 Aralık 2010, sayı 28.

Davison, Roderic H.; “Ermeni Krizi 1912-1914”, *Osmanlı-Türk Tarihi*, çev. Mehmet Morali, Alkım, İstanbul 2004, s. (251-282).

Demir, Fevzi; *Osmanlı Devleti’nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri 1908-1914*, İmge Kitabevi, Ankara 2007.

Dr. Rıza Nur; *Hayat ve Hatıratım*, cilt 2, Altındağ Yayınları, İstanbul 1967.

Dr. Rıza Nur; *Hürriyet ve İtilâf Fırkası Nasıl Doğdu? Nasıl Öldü?* yay. Haz. İlhami Yalınkılıç, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1996.

Ereslan, Cezmi - Olgun, Kenan; *Osmanlı Devleti’nde Meşrutiyet ve Parlamento*, 3F Yayınları, İstanbul 2006.

Güllü, Ramazan Erhan ; “Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış ve Gelişim Sürecinde İstanbul Ermeni Patrikhanesi’nin Tutumu (1878-1923)”, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul 2013.

Günay, Nejla; *Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat Terakki ve Ermeniler*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2015.

İrtem, Süleyman Kâni; *31 Mart İsyani ve Hareket Ordusu*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2003.

İzrail, Nesim Ovadya; *1915 Bir Ölüm Yolculuğu Krikor Zohrab*, Pencere Yayınları, İstanbul 2013.

Kaligian, Dikran Mesrob; *Taşnaklar ve İttihatçılar*, çev. Deniz Mutlu Taşyürek, Aras, İstanbul 2017.

Kansu, Aykut; *1908 Devrimi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.

Kansu, Aykut; *İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913*, çev. Selda Somuncuoğlu, İletişim, İstanbul 2016.

Kuran, Ahmet Bedevi; *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2000.

Kuran, Ahmet Bedevi; *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, Baha Matbaası, İstanbul 1956.

Kümbül, Bengi; *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi'ne Göre Osmanlı Ermenileri (1914-1918)*, Antalya, 2006.

Mizâncı Murad Bey'in II. Meşrûtiyet Dönemi Hâtraları; haz. Celile Eren (Ökten) Argıt, Marifet Yayınları, İstanbul 1977.

Ramsour, Ernest Edmondson; *Genç Türkler ve İttihat Terakki*, çev. Hacasan Yüncü, Etkin Kitaplar, İstanbul 2009.

Sasuni, Garo; *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri*, çev. Bedros Zartaryan&Memo Yetkin, Med Yayınları, İstanbul 1992.

Tunaya, Tarık Zafer; *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2001.

Tunaya, Tarık Zafer; *Türkiye'de Siyasal Partiler*, cilt I, 2. baskı, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988.

Ziya Şakir; *İttihat ve Terakki- Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Öldü?-*, cilt I-III, Akılfikir Yayınları, İstanbul 2014.

İnternet Adresleri

<http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MECMEB/mmbd02ic01c002/mmbd02ic01c002ink047.pdf>; <http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MECLISIYAN/mad02ic01c001/mad02ic01c001ink033.pdf>.

